

SŁOWNIK WAŻNIEJSZYCH POJĘĆ I TERMINÓW

(Opracował Włodzimierz Lengauer)

Acclamatio — publiczne wyrażenie zdania przez zebranych, okrzyk aprobaty lub niechęci, zwykle przy ważnych okazjach oficjalnych. W okresie Cesarstwa sformalizowany okrzyk powitalny na cześć cesarza i członków jego rodziny, a w senacie formalny wyraz poparcia senatorów dla propozycji cesarskich, stosowany w miejsce głosowania.

acta diurna — wprowadzona przez Cezara codzienna publikacja najważniejszych spraw z posiedzeń senatu, zgromadzeń i innych ważnych wypadków.

acta senatus — protokoły posiedzeń senatu przechowywane w specjalnym skarbcu.

adlectio — włączenie do składu jakiegoś gremium ze wszystkimi prawami przysługującymi jego członkom. W okresie Cesarstwa zaliczenie przez cesarza do senatu osoby, która nie piastowała urzędu dającego do niego wstęp, bądź też zaliczenie do grona osób o wyższej randze kogoś, kto w swej karierze osiągnął tylko rangę niższą. Na podstawie nominacji cesarskiej można było zostać zaliczonym do odpowiedniej grupy z pominięciem przestrzeganego przebiegu kariery (*adlectio inter consulares, praetorios, quaestorios, aedilicios, tribunicios*).

aediles (l. poj. *aedilis*) — edylowie, niżsi urzędnicy państwowi. Pierwotnie byli to pomocnicy trybunów ludowych do spraw zarządu świątyni (*aedes*, stąd nazwa) bogini Ceres. W 366 r. p.n.e. do tych dwóch edylów plebejskich dodano dwóch innych, zwanych kurulnymi. Zakres kompetencji czterech edylów obejmował odtąd sprawy zaopatrzenia miasta, nadzór nad ruchem miejskim, porządkiem, handlem oraz organizacją igrzysk publicznych (*ludi*).

aerarium — skarbiec państwowy (*aerarium populi Romani*) znajdujący się w świątyni Saturna i administrowany w okresie Republiki przez kwestorów. O wydatkach z jego zasobów decydował senat. W okresie Cesarstwa zarząd *aerarium* przeszedł w ręce prefektów, wyodrębniono skarbiec cesarski (*fiscus*) i utworzono specjalny skarbiec na cele wojskowe (*aerarium militare*).

ager publicus — ziemie stanowiące własność państwa, w znakomitej większości posiadłości zdobyte przez Rzymian na terenie Italii w wyniku wojen z Italikami (*ager captivus*). Ziemie te albo oddawano w użytkowanie posiadaczom ziemskim, albo parcelowano, nadając osadnikom rekrutowanym z ubogiej ludności.

annona — zaopatrzenie Rzymu w zboże, już w okresie Republiki pod kontrolą senatu. W okresie Cesarstwa bardzo rozbudowana instytucja z własną administracją (na czele *praefectus annonae* — wysoki urzędnik ekwicky) oraz oddzielnie zorganizowany system służb pracujących na zaopatrzenie wojska (*annona militaris*).

arvales, fratres arvales — stare kolegium kapłańskie, do którego należało wykonywanie rytów agrarnych, zapewniających płodność ziemi.

as — jednostka wagi równa 327,45 g (zwana też *libra* lub *pondus* — funt), a zarazem pierwsza brązowa moneta rzymska o tej właśnie wadze (*aes grave*), następnie nazwa jednostki monetarnej. Moneta jednego asa w II wieku p.n.e. ważyła jedną uncję (1/12 asa = 27,3 g), a później nawet tylko pół uncji.

auktoritas — powaga, wola lub autorytet (np. senatu). W zakresie stosunków politycznych i ustrojowych termin bardzo wieloznaczny i o niezbyt jasnej etymologii. W odniesieniu do senatu rozumiano przez *auktoritas* postanowienie tego ciała, uchwałę podjętą w wyniku głosowania senatorów. W okresie wczesnej Republiki było to przede wszystkim zatwierdzenie przez senat uchwał podjętych przez zgromadzenie. W czasach Cesarstwa określano tym terminem ogólną władzę i znaczenie cesarza (*auktoritas principis*), wynikające z jego autorytetu i tytułu *augustus*, a nie związane ze sprawowanymi przez niego konkretnymi funkcjami.

augures — kolegium kapłańskie złożone z wróżbiarzy (l. poj. *augur*) interpretujących znaki dawane przez bóstwa. Składało się początkowo z trzech, potem dziewięciu, wreszcie szesnastu członków. Przed podjęciem określonych działań państwowych mieli oni obserwować przede wszystkim pojawienie się lub zachowanie ptaków, co interpretowano jako dobrą lub złą wróżbę (*auguria*).

augustales lub *seviri augustales* — kolegium związane z kultem cesarza w miastach Italii i zachodnich prowincji imperium. Z biegiem czasu sześciu mężczyzn (*seviri*) stojących na czele tych kolegiów mianowano spośród bogatych wyzwolenców i termin *augustales* zaczął oznaczać sewirów.

aureus — złota moneta rzymska rzadko emitowana w okresie Republiki. W czasach Cezara waga jej wynosiła 1/40 funta (8,19 g), a wartość — 25 srebrnych denarów. Stopa ta z pewnymi wahaniem utrzymała się w czasach Cesarstwa aż do Dioklecjana, kiedy waga złotej aureusa wynosiła zaledwie 1/60 lub nawet 1/70 funta.

auspicia — znaki wróżebne oznajmiające stanowisko i wolę bogów w konkretnych sprawach oraz ich interpretacja ściśle związana z kompetencjami urzędników państwowych. Konsul, pretor i cenzor mieli prawo przeprowadzania auspicjów (*ius auspiciorum*) przy wyborach, udawaniu się do prowincji oraz podejmowaniu wyprawy wojennej (*auspicia maiora*), niżsi urzędnicy przy czynnościach związanych ze sprawowanym urzędem (*auspicia minora*).

auxilia — oddziały pomocnicze w wojsku rzymskim. Pierwotnie nazywano tak kontyngenty sprzymierzeńców italskich oraz stałe najemne oddziały lekkobrojnych (łucznicy, procarze, lekka jazda), rekrutowane poza Italią. Za Augusta *auxilia* zostały zreorganizowane i weszły w skład jednolitej armii. Żołnierzy *auxilia* rekrutowano spośród nieobywatelskiej ludności prowincji, służyli oni w oddziałach piechoty zwanych kohortami w sile 500 lub 1000 ludzi

oraz w oddziałach jazdy zwanych alami. Dowodzili tymi jednostkami prefekci ze stanu ekwickiego.

basilica — typ budowli publicznej w postaci wielkiej, krytej dachem hali, odpowiednik *stoa* w miejskim budownictwie greckim. Wnętrze bazyliki podzielone było kolumnami na trzy nawy; w okresie Cesarstwa nastąpiło podwyższenie nawy środkowej. Budynki takie (w Rzymie pierwszą była Basilica Porcia wzniesiona z inicjatywy Marka Porcjusza Katona w 184 roku p.n.e.) wykorzystywane były głównie jako hale handlowe. W miastach prowincji Cesarstwa bazylika, budowana w pobliżu forum, a służąca jako budynek sądowy, stała się symbolem urbanizacji i romanizacji. Od tej formy architektonicznej wywodzi się najczęściej spotykany typ wczesnej świątyni chrześcijańskiej, zwany też bazyliką.

cella — każde małe pomieszczenie, izdebka, niewielki pokój mieszkalny lub spiżarnia, magazynek. W architekturze sakralnej główna część wnętrza świątyni, w której znajdował się posąg bóstwa.

ensor (l. mn. *censores*) — cenzor, jeden z dwóch wysokich urzędników odpowiedzialnych za przeprowadzenie urzędowego spisu obywateli i ustalenie listy senatu. Od 366 roku p.n.e. wybierano dwóch cenzorów co pięć lat na okres 18 miesięcy. Do ich obowiązków należało też czuwanie nad obyczajnością obywateli (*cura morum*). Za wykroczenia obyczajowe można było udzielić obywatelowi upomnienia (*admonitio*), ukarać karami honorowymi (przeniesienie do innej *tribus*, pozbawienie części praw), a nawet skreślić z listy ekwitów lub senatorów. W epoce Cesarstwa uprawnienia cenzorów przeszły na cesarza.

census — oficjalny spis obywateli wraz z oszacowaniem ich majątku i określeniem obowiązków wojskowych. Przeprowadzany przez cenzorów obejmował też weryfikację listy senatorów (*lectio senatus*). Spis kończył się uroczystym obrzędem na Polu Marsowym (*lustrum*). W okresie Cesarstwa spisów ludności dokonywano na terenie wszystkich prowincji dla celów fiskalnych i administracyjnych.

centuria — jednostka administracyjnego podziału obywateli, wywodząca się z dawnego systemu rekrutacji wojska obywatelskiego. Podział ten stał się podstawą funkcjonowania zgromadzeń wyborczych (*comitia centuriata*), na których obywatel głosował w swojej centurii. Także nazwa najmniejszej jednostki wojskowej w legionach.

centurio — centurion, dowódca centurii wojskowej.

civitas — 1. organizacja polityczno-państwowa, miasto, miasto-państwo i w ogóle państwo, państwowość; 2. prawa obywatelskie, w szczególności obywatelstwo rzymskie — *civitas Romana*.

civitates foederatae — miasta sprzymierzone, określenie tych sprzymierzeńców Rzymu na terenie Italii, którzy związali się z Rzymem, zawierając odpowiedni traktat (*foedus*).

clientes (l. poj. *cliens*) — klienci, grupa ludzi wolnych, posiadających prawa obywatelskie, ale zależnych ekonomicznie i politycznie od wysoko postawionego, zamożnego patrona. Klient w zamian za korzyści ekonomiczne i opiekę zobowiązany był do posłuszeństwa i szacunku wobec patrona (*obsequium*). W okresie podbojów pojęcie klienteli przeniesiono też w sferę stosunków zewnętrznych, uważając za klientów Rzymu tych sprzymierzeńców, którzy w pełni uznali zwierzchnictwo państwa rzymskiego (*deditio in fidem populi Romani*).

cohors (l. mn. *cohortes*) — kohorta, jednostka wojskowa początkowo tylko w wojskach sprzymierzonych, a od reform Mariusza także oddział legionu. W skład legionu wchodziło 10 kohort po 600 żołnierzy.

cohors urbana — kohorta miejska, oddział wojskowy o charakterze porządkowo-policyjnym, stacjonujący w Rzymie. Od czasów Augusta jednostki takie (trzy, a potem cztery) podporządkowane były prefektowi miasta (*praefectus urbi*).

collegium (l. mn. *collegia*) — każdego rodzaju stowarzyszenie, najczęściej zawodowe lub kultowe. Kolegia miały własny statut i władze pochodzące z wyboru, lecz podlegały kontroli państwa. Od czasów Augusta warunki dopuszczenia ich działalności określała specjalna ustawa. Stowarzyszenia działające bez wymaganej zgody uważano za nielegalne (*collegia illicita*).

colonatus — w okresie Cesarstwa forma dziedzicznej, nieograniczonej dzierżawy ziemi, zmierzająca stopniowo do związania osoby dzierżawcy (*colonus*, l. mn. *coloni*) z uprawianą przez niego ziemią. System ten rozwinął się zwłaszcza w epoce schyłku Cesarstwa, za Konstantyna Wielkiego kolonowie zostali przywiązani do ziemi, co poza ograniczeniem wolności oznaczało też zapewnienie utrzymania dzierżawionych działek. *Coloni adscripti* stali się kategorią podobną do chłopów w średniowiecznej Europie.

colonia — pierwotnie osada wojskowa na ziemiach podbitych na terenie Italii, zakładana przez obywateli rzymskich, których zadaniem było utrzymanie świeżo zdobytych obszarów. Koloniści zachowywali pełne prawo obywatelstwa rzymskiego, a ich kolonia stawała się miastem z urzędami i ustrojem miejskim wzorowanym na ustroju Rzymu. Podobnie zakładano też kolonie na prawie łatyńskim (*colonia Latina*), traktowane jak miasta łatyńskie. W schyłkowym okresie Republiki i w czasach Cesarstwa zakładano nadal nowe kolonie także w prowincjach lub nadawano status kolonii istniejącym już miastom, co oznaczało nabycie przez ich mieszkańców praw obywatelstwa rzymskiego.

comes — dosłownie: „towarzysz”; w okresie Republiki określenie osoby prywatnej towarzyszącej urzędnikowi lub namiestnikowi prowincji; od czasów Klaudiusza tytuł doradców (l. mn. *comites*) zabieranych przez cesarza w podróż; za Marka Aureliusza kolegialny urząd (*comitatus*) wojskowych dowódców cesarskich. W późnym Cesarstwie *comites* to zaufani wysłannicy cesarza do specjalnych zadań, wyżsi urzędnicy państwowi.

comitia — zgromadzenia ludowe, zebranie całego ludu rzymskiego (*populus Romanus*), stanowiące jedyny organ władny decydować o wojnie i pokoju, wydawać ustawy (*leges*) i wybierać urzędników państwowych.

comitia centuriata — zgromadzenie centurialne, odbywane według podziału na centurie. Miejscem zgromadzeń centurialnych było Pole Marsowe, a do ich najważniejszych kompetencji należały wybory urzędników posiadających *imperium*.

comitia curiata — zgromadzenie kurialne, na którym obywatele głosowali według dawnego podziału na kurie; był to najstarszy typ komicjów rzymskich, pochodzący z okresu królewskiego. W kompetencjach *comitia curiata* leżało zatwierdzenie wyboru urzędników i formalne nadanie im *imperium* oraz sprawy sakralne i związane z dawnym podziałem na rody (w tym adopcja obywatela).

comitia tributa — zgromadzenie trybusowe, czyli odbywane zgodnie z podziałem terytorialnym na *tribus*. Na takim zgromadzeniu początkowo wybierano tylko niższych urzędników, z czasem jednak *comitia tributa* stały się organem ustawodawczym wydającym *leges*.

concilium — zgromadzenie, zebranie. Termin określa ogólnie każdy rodzaj zebrania ludności jakiegoś terenu bez względu na znaczenie i kompetencje.

concilium plebis — we wczesnej Republice zgromadzenie plebejuszy, decydujące tylko w sprawach tej kategorii ludności, a nie całego państwa. Wydawało ono ustawy zwane *plebiscita*, które wymagały zatwierdzenia przez senat.

concilium provinciae — w okresie Cesarstwa zgromadzenie prowincjonalne, w którym uczestniczyli delegaci miast lub przedstawiciele plemion z terenu danej prowincji. Takie zgromadzenia w prowincjach zbierały się z reguły raz do roku, a należało do nich przede wszystkim czuwanie nad organizacją kultu Romy i Augusta. Miały także możliwość zwracania się do cesarza i w ten sposób reprezentowały interesy ludności miejscowej, ale nigdy nie zyskały żadnych uprawnień formalnych w zakresie zarządzania prowincją.

consilium principis — rada pryncypsa, zespół doradców cesarskich już od czasów Augusta, zorganizowany przez Hadriana jako formalny organ przy boku cesarza.

constitutiones (l. poj. *constitutio*) — rozporządzenia cesarskie posiadające moc ustawy. Z punktu widzenia formalnoprawnego mogły to być edykty (*edicta*, l. poj. *edictum*), dekrety (*decreta*, l. poj. *decretum*) lub też polecenia w konkretnym przypadku, najczęściej w formie listu (*epistula*, l. mn. *epistulae*) czy reskryptu (*rescriptum*, l. mn. *rescripta*).

consul (l. mn. *consules*) — w okresie Republiki jeden z dwóch najwyższych urzędników państwowych posiadających pełnię władzy cywilnej i wojskowej. W czasach Cesarstwa urząd ten stracił pierwotne znaczenie, lecz pozostał jako najwyższa ranga senatorska.

consules suffecti — konsulowie zastępczy. W czasach Republiki nazywano *suffectus* konsula, który zastąpił poprzednika zmarłego w okresie trwania kadencji. W czasach Cesarstwa konsulat trwał dwa lub najdłużej cztery miesiące; tym terminem nazywano wszystkich konsulów pełniących konsulat w ciągu roku po pierwszej parze inauguracyjnej rok.

contio — zgromadzenie ludności bez formalnych uprawnień o charakterze informacyjnym lub przygotowawczym. Na *contio* przedstawiano na ogół projekty ustaw, które wnoszono następnie na komicja.

curia — 1. najstarsza jednostka podziału obywateli rzymskich jeszcze z czasów królewskich, wiążąca się z organizacją rodową; 2. miejsce zebrań, budynek senatu i stąd często określenie senatu w ogóle; 3. rada miejska w municypiach i koloniach, a w czasach Cesarstwa w każdym mieście prowincjonalnym.

curiales — członkowie kurii, rady miejskiej, od końca II wieku n.e. dziedziczny stan ludności prowincji obowiązany do piastowania urzędów i ponoszenia związanych z tym ciężarów.

cursus honorum — następstwo urzędów państwowych, przebieg kariery regulowany z początku zwyczajowo, a od II wieku p.n.e. także prawnie. W czasach Cesarstwa pojęcie to odnosi się do kariery osób ze stanu senatorskiego piastujących dawne urzędy republikańskie; dziś w ten sposób określa się także karierę urzędniczą ekwity.

dediticii — poddani, termin oznaczający ludność podbitą, która zdała się na łaskę i niełaskę Rzymu.

denarius — denar, moneta srebrna wartości 10, później 16 asów.

dictator — dyktator, nadzwyczajny urząd wyposażony w najwyższą władzę wojskową i cywilną. Dyktatora powoływano na okres najwyżej 6 miesięcy w sytuacji zagrożenia (niebezpieczeństwo wojenne lub kryzys wewnętrzny) na podstawie orzeczenia senatu, a mianował go konsul. Urząd ten nie występuje po 202 roku p.n.e.; tytuł dyktatora przyjęty przez Sullę, a następnie Cezara miał niewiele wspólnego z tym dawnym urzędem.

equites — ekwici, warstwa społeczna (*ordo equester*) typu stanowego kształtująca się od II wieku p.n.e., związana z działalnością finansową i gospodarczą. W okresie Cesarstwa wyodrębniony na podstawie cenzusu majątkowego stan, z którego rekrutowali się urzędnicy, tworzący administrację cesarską.

factio (l. mn. *factiones*) — w okresie Republiki ugrupowanie polityczne skupione wokół wpływowego przywódcy lub całego rodu arystokratycznego. W okresie Cesarstwa klub sportowy wystawiający zaprzęg w zawodach konnych i grupa jego zwolenników.

familia — rodzina i jej gospodarstwo domowe wraz ze wszystkim, co się w nim znajdowało, a więc także z niewolnikami. W okresie późnej Republiki i Cesarstwa określenie niewolników jednego właściciela, pracujących w mieście (*familia urbana*) lub na wsi (*familia rustica*).

fascēs (l. poj. *fascis*) — pęki różg niesione przez liktorów przed urzędnikiem jako oznaka jego władzy. Konsul miał prawo do 12 *fascēs*, pretor do 6, a dyktator do 24.

fasti — wykaz dni, w których wolno było dokonywać czynności urzędowych (*dies fasti*), i takich, w których były one z powodów religijnych zakazane (*dies nefasti*); stąd rodzaj kalendarza z zapiskami dotyczącymi ważniejszych wydarzeń, prowadzonego wedle lat oznaczonych imionami konsulów.

fasti consulares — urzędowy spis konsulów przechowywany w domu najwyższego kapłana na *forum*. Przeredagowywany, uzupełniany po różnych zniszczeniach dochował się do naszych czasów w redakcji z okresu Augusta i w postaci długiej inskrypcji z Kapitolu (*fasti Capitolini*), zawierającej niekompletny wykaz konsulów z lat 509 p.n.e. do 13 n.e.

fetiales — fecjałowie, jedno z najstarszych kolegiów kapłańskich, odpowiedzialne za spełnienie rytuału zapewniającego sankcję religijną zawartym przymierzom i decyzjom o wypowiedzeniu wojny. W skład kolegium wchodziło dożywotnio dwudziestu fecjałów, których liczbę uzupełniano przez kooptację.

fiscus — dosłownie: „koszyk na pieniądze”; w okresie Cesarstwa skarb, do którego wpływały dochody z prowincji cesarskich i którym dysponował cesarz.

flamen (l. mn. *flamines*) — kapłan określonego bóstwa odpowiedzialny za jego kult. Początkowo było 15 flaminów, z których trzech określano jako *maiores* (*flamen Dialis, Martialis, Quirinalis*), bo odpowiadali za najważniejsze kultury państwowe (kult Jowisza, Marsa i Romulusa utożsamianego z prastarym bóstwem o imieniu Quirinus). Ich znaczenie zmalało w związku z podporządkowaniem całości spraw religii urzędowi najwyższego kapłana (*pontifex maximus*).

foedus — sojusz, przymierze, uroczysty traktat zawarty na wieczne czasy między Rzymem a innym państwem (*pia et aeterna pax*). Traktat mógł być zawarty na zasadzie równości (*foedus aequum*) albo z uznaniem praktycznej zwierzchności Rzymu (*foedus iniquum*). Najstarszym traktatem tego typu znanym tradycji rzymskiej jest tzw. *Foedus Cassianum* z 493 roku p.n.e. (z Latynami).

gens — ród rzymski, grupa osób związana więzami krwi, wspólnym nazwiskiem (*nomen gentile*) i pochodzeniem od wspólnego przodka; w najwcześniejszym okresie element organizacji społecznej ludności Rzymu.

gentes minores — dosłownie: „rody mniejsze” lub „młodsze”; w IV—III wieku p.n.e. określenie mniej świetnych rodów arystokratycznych, które nie mogły wykazać się tak starą i znakomitą tradycją, jak elita arystokracji, ani też nie miały takich wpływów i potęgi. Przeciwnieństwo *gentes maiores*.

haruspices (l. poj. *haruspex*) — wróżbici, przejęci z Etrurii, interpretujący znaki z wnętrzości zwierząt składanych w ofierze (szczególnie z wątroby), a także z niezwykłych zjawisk przyrody i z piorunów.

homo novus (l. mn. *homines novi*) — człowiek nowy, określenie ludzi sięgających po najwyższe urzędy w państwie w okresie Republiki, szczególnie po konsulat, jeśli nie mieli oni wśród swych przodków osób piastujących tę godność.

honestiores — dosłownie: „zaciejsi, porządniejsi, lepsi”. W czasach Cesarstwa ogólne określenie wyższych warstw społecznych. Pojęciem tym obejmowano senatorów, ekwitów, dekurionów i weteranów wojskowych, zapewniając im lepszą pozycję prawną niż pozostałej ludności.

honor, honos — godność, zaszczyt i stąd urząd państwowy, którego sprawowanie zawsze było uważane za zaszczyt.

humiliores — w okresie późnego Cesarstwa określenie niższych warstw społecznych, przeciwieństwo *honestiores*.

imperator — wódz, naczelny dowódca wojskowy. W okresie Republiki tytuł honorowy przyznawany zwycięskiemu wodzowi przez jego żołnierzy i utrzymywany do końca urzędowania lub do odbycia tryumfu. W okresie Cesarstwa jeden z tytułów cesarza.

imperium — najwyższa władza cywilna i wojskowa przysługująca w czasach republikańskich najwyższym urzędnikom państwowym (konsul, pretor, dyktator i jego *magister equitum*), z rozróżnieniem władzy wyższej konsula (*imperium maius*) i niższej pretora (*imperium minus*). W czasach Cesarstwa określenie władzy cesarza.

imperium proconsulare — władza prokonsula jako namiestnika prowincji, w czasach Cesarstwa podstawa władzy cesarza, który mając *imperium maius proconsulare* zyskiwał władzę nad całym wojskiem stacjonującym w prowincjach.

insula — duży budynek z mieszkaniami wynajmowanymi lokatorom, rzymska kamienica czynszowa.

ius civile — prawo obywateli, termin oznaczający zespół praw i obowiązków obywateli rzymskich. Początkowo określano te prawa jako *ius quiritum*.

ius commercii — prawo zawierania transakcji ważnych w obliczu prawa rzymskiego i w związku z tym dochodzenia ich konsekwencji w razie potrzeby przed sądem rzymskim; ważny składnik praw obywatelskich Rzymianina.

ius conubii — zdolność zawarcia małżeństwa ważnego w świetle prawa rzymskiego, jedno z podstawowych praw obywatelskich.

ius gentium — system praw stosowany w państwie rzymskim do jego mieszkańców nie posiadających obywatelstwa rzymskiego, wywodzący się z praw różnych ludów.

ius honorum — prawo piastowania urzędów, bierne prawo wyborcze, najważniejszy element praw obywatela rzymskiego.

ius quirritum — zob. *ius civile*.

ius suffragii — prawo głosowania, czynne prawo wyborcze.

lares (l. poj. *lar*) — lary, bóstwa o charakterze agrarnym i domowym, duchy opiekuńcze zagrody, roli i dobytku chłopca, a później bóstwa opiekuńcze jakiegoś określonego miejsca, któremu patronowały. W domu rzymskim czczony był *Lar Familiaris* lub *Lar Pater* związany z kultem przodków.

lares compitales — lary patronujące skrzyżowaniom dróg, popularny kult w okresie Cesarstwa; jego organizacja należała do specjalnych stowarzyszeń kultowych (*collegia compitalia*).

latifundium — latyfundium, wielka własność ziemska, duży majątek lub skupiony w jednym ręku zespół mniejszych posiadłości; typ własności i związanej z nim gospodarki rozwijający się w Italii od II wieku p.n.e. w związku ze stosowaniem niewolniczej siły roboczej na większą skalę, szczególnie rozpowszechniony w okresie Cesarstwa w niektórych prowincjach.

legatus — legat, poseł, wysłannik, początkowo osoba delegowana do pomocy urzędnikowi państwowemu działającemu poza Rzymem lub poseł w stosunkach międzypaństwowych. Od II wieku p.n.e. wykształca się funkcja legata przy boku dowódców wojskowych i namiestników prowincji; w okresie Cesarstwa tytuł namiestnika prowincji albo dowódcy legionu.

legio — legion, podstawowa jednostka wojska rzymskiego. W czasach Cesarstwa stała armia zawodowa liczyła ok. 30 legionów; w każdym z nich służyło 6000 żołnierzy piechoty ciężkozbrojnej podzielonych na 10 kohort.

lex (l. mn. *leges*) — ustawa, akt normatywny wydawany w czasach Republiki przez zgromadzenie na wniosek uprawnionego urzędnika (konsul, pretor, dyktator i trybun ludowy); ustawy te nosiły nazwy od imienia wnioskodawcy.

libertus (l. mn. *liberti*) — wyzwolieniec, były niewolnik, który uzyskał wolność na podstawie specjalnego aktu wyzwolenia (*manumissio*); wyzwolenicy mieli niepełne prawo obywatelstwa rzymskiego, zobowiązani byli, podobnie jak klientela, do szacunku i posłuszeństwa wobec byłego właściciela zwanego patronem, a czasem także do pewnych świadczeń czy usług na jego rzecz (*operae liberti*).

lictors (l. poj. *lictor*) — liktorowie, płatni funkcjonariusze państwowi niższej rangi, towarzyszący wysokim urzędnikom państwowym (konsul, pretor, dyktator) przy ich publicznym pojawieniu się jako członkowie oficjalnej świty, do której należeli też heroldzi, posłańcy (*viatores*) i pisarze (*scribae*). Liktorowie nieśli przed urzędnikiem pęki różeg (*fascēs*) symbolizujące jego władzę. Konsul miał prawo do 12 liktorów, pretor do 6, a dyktator do 24.

limes — granica, linia graniczna; w czasach Cesarstwa nazwa umocnionej, chronionej przez oddziały wojskowe granicy państwowej.

limitanei — w czasach późnego Cesarstwa oddziały wojsk pogranicznych obejmujące jazdę i piechotę legionową. W odróżnieniu od armii polowej (*comitatenses*), przerzucanej w miarę potrzeby na różne tereny, były to oddziały o siedzibach wyznaczonych na stałe.

lucumo (zlatynizowana l. mn. *lucumones*) — władca, przywódca państwa, król etruski, który miał najwyższą władzę wojskową i cywilną oraz pełnił funkcje najwyższego kapłana; po upadku władzy królewskiej w miastach etruskich najwyższy urzędnik religijny.

ludi (l. poj. *ludus*) — igrzyska, uroczyste zawody sportowe związane pierwotnie ze świętami i obrzędami religijnymi lub spełnianiem pewnych rytów, w późniejszym okresie publiczne uroczystości także z przedstawieniami dramatycznymi obok zawodów sportowych i walk gladiatorów, organizowane często dla uczczenia jakiejś specjalnej okazji.

ludi Plebeii — organizowane od 216 roku p.n.e. uroczystości na cześć Jowisza. Odbываły się w Circus Flaminius, obejmowały zawody i widowiska (*circenses*), a urządzali je edylowie ludowi (*aediles plebi*).

ludi Romani — uroczyste igrzyska na cześć Jowisza Najwyższego, nazywane też *ludi Magni* („Wielkie igrzyska”).

ludi Saeculares — uroczystości jubileuszowe odbywane wedle tradycji jakoby raz na sto lat, szczególnie okazałe urządzone przez Augusta w 17 roku p.n.e. W okresie Cesarstwa od czasów Klaudiusza organizowane częścię.

ludi Tarentini — igrzyska na cześć bóstw podziemnych (Dis Pater i Prozerpina), odbywane na miejscu zwanym Tarentum (na brzegu Tybru).

lupercalia — uroczyste święto religijne w dniu 15 lutego, związane z dawnymi obrzędami pasterskimi i kultem Fauna; nazwa pochodzi od wyrazu *lupercal*, oznaczającego jaskinię na stoku Palatynu, co z kolei wywodzi się od *lupus* — wilk.

lustrum — rytuał oczyszczający przeprowadzany przez cenzora na Polu Marsowym po zakończeniu cenzusu obywateli.

magister equitum — dowódca jazdy, pomocnik dyktatora.

magistratus — w Republice Rzymskiej urząd państwowy i osoba sprawująca ten urząd.

maiestas — majestat, godność, cześć należna bogom, państwu i jego reprezentantom (urzędnikom). Naruszenie czci państwa (*maiestas populi Romani* lub *maiestas rei publicae*) było ciężkim przestępstwem uważanym za zdradę i zbrodnię stanu (*crimen laesae maiestatis*); w

okresie Cesarstwa za takie przestępstwo uznawano każdą obrazę cesarza i bardzo dowolnie interpretując dawne ustawy pociągano do odpowiedzialności osoby niewygodne.

manes — duchy zmarłych, bóstwa opiekuńcze miejsc pochówków, w ogóle duchy świata podziemnego, czczone zawsze jako bóstwa zbiorowe (*Di Manes*).

mos maiorum — zwyczaj przodków, dawne tradycje i obyczaje, których należało przestrzegać, *precedens* lub wzór postępowania w życiu politycznym.

municipium — miasto, pierwotnie nazwa pewnej kategorii sprzymierzonych miast italskich w okresie podbojów; w czasach Cesarstwa miasta prowincjonalne z własnym samorządem, których ludność zyskiwała częściowe, a z czasem pełne prawa obywatelstwa rzymskiego.

nobilis — nobil, arystokrata, członek warstwy *nobilitas*.

nobilitas — arystokracja ukształtowana w ciągu III—II wieku p.n.e. po zrównaniu w prawach dawnych patrycjuszy z plebejuszami. Podstawą przynależności do tej warstwy było posiadanie przodków, którzy piastowali konsulat. *Nobilitas* zmonopolizowała w ciągu II wieku p.n.e. dostęp do najwyższych urzędów, a przez to i do senatu.

numen — boskość, siła i sposób działania bóstwa, moc boga.

oppidum — gród, osada, miasto. Termin ten bywa stosowany bardzo różnorodnie, oznacza często ośrodki różnego typu na terenach pozaitalskich, zarówno miejsca warowne, jak i centralne ośrodki państweczek plemiennych.

optimates — optymaci; określenie najwyższych warstw, elity społecznej w Republice Rzymskiej (od *optimus* — najlepszy). W okresie wojen domowych schyłku Republiki określenie senatorów przeciwnych zmianom i reformom społecznym i ustrojowym, tworzących jakby rodzaj stronnictwa politycznego.

pagus — okręg terytorialny, pierwotnie jednostka typu gminy, wspólnota gminna na terenie Italii. W okresie Cesarstwa określenie okręgu wiejskiego stanowiącego jednostkę administracyjną. Od nazwy mieszkańca takiego okręgu (*paganus*) pochodzi wyraz „poganin”.

pater familias — ojciec rodziny; określenie o znaczeniu formalnoprawnym stosowane w odniesieniu do pełnoletniego, samodzielnie gospodarującego obywatela, który nie podlegał żadnym ograniczeniom w sprawach swego domu i gospodarstwa, a więc nie był już związany z domem ojca i nie znajdował się pod jego opieką.

patres — ojcowie, także *patres conscripti* — ojcowie zapisani, określenie senatorów.

patria potestas — władza ojca rodziny (*pater familias*) nad wszystkimi członkami *familia* rzymskiej.

patricii (l. poj. *patricius*) — patrycjusze, w okresie wczesnej Republiki prawnie wyodrębniony, uprzywilejowany stan społeczeństwa rzymskiego; dla jego członków zastrzeżone były urzędy państwowe i w związku z tym dostęp do senatu. Po politycznym równouprawnieniu plebejuszcy i patrycjuszcy tylko niektóre funkcje kapłańskie były zastrzeżone dla patrycjuszcy.

patronus — patron, osoba użyczająca komuś innemu swej opieki. Patronem był arystokrata wobec swych klientów i był właścicielem w stosunku do swych wyzwoleńców.

peculium — wyodrębniony majątek członka rodziny przydzielony mu przez właściciela gospodarstwa (*pater familias*); prywatny majątek niewolnika pochodzący bądź z nadania właściciela, bądź z własnej działalności gospodarczej.

penates — penaty, domowe duchy opiekuńcze związane z dawnym kultem przodków.

pietas — postawa szacunku i oddania zgodna z zasadami moralności i pobożności, obowiązująca wobec bogów, państwa i rodziców. Pojęcie to uległo personifikacji i od 180 roku p.n.e. bogini Pietas miała własną świątynię. W okresie Cesarstwa popularne przedstawienie symboliczne cnót cesarza (*Pietas Augusta*), zapewniających powodzenie całemu imperium.

plebiscitum — w okresie wczesnej Republiki uchwała zgromadzenia plebejuszy podjęta na wniosek trybuna ludowego i wymagająca zatwierdzenia senatu.

plebs — 1. w okresie wczesnej Republiki drugi stan obywateli (*plebei*) pozbawiony części praw politycznych w odróżnieniu od patrycjuszy (*patricii*); 2. niższe warstwy społeczne w okresie późnej Republiki, wszyscy oprócz senatorów i ekwitów, a w węższym znaczeniu ubogie warstwy miejskie (*plebs urbana*) lub wiejskie (*plebs rustica*).

pomerium — sakralna granica miasta, wytyczona zgodnie z rytuałem, nie pokrywająca się na ogół z zasięgiem zabudowy czy nawet linią murów.

pontifex maximus — najwyższy kapłan stojący na czele kolegium pontyfików, urzędnik kierujący w praktyce całością spraw religii oficjalnej. Urząd ten w okresie Republiki był dożywotni, obsadzany w drodze wyborów; w czasach Cesarstwa sprawował go zawsze cesarz.

pontifices — pontyfikowie, kolegium kapłańskie kierujące całością spraw kultu publicznego, liczące w czasach historycznych 16 członków.

populares — popularzy, przeciwnicy optymatów; w okresie wojen domowych schyłku Republiki zwolennicy kierunku reform przeciwni władzy senatu, odwołujący się często do ludu, a reprezentujący interesy przede wszystkim ekwitów.

praefectus — prefekt, tytuł urzędnika pełniącego rozmaite funkcje kierownicze w administracji. W odróżnieniu od urzędów państwowych obsadzanych w drodze wyborów stanowiska prefektów obsadzane były w drodze nominacji. W okresie Cesarstwa wielokrotnie urzędy tak określane stały się podstawą administracji państwa i organizacji wojska.

praefectus Aegypti — prefekt Egiptu, namiestnik tej prowincji mianowany przez cesarza spośród ekwitów, jeden z najwyższych urzędów w karierze ekwickiej.

praefectus classis — dowódca floty, w okresie Cesarstwa wysoki urząd ekwicki.

praefectus legionis — w okresie Cesarstwa wysoka ranga wojskowa, tytuł dowódcy legionu ze stanu ekwickiego, początkowo tylko w Egipcie, od czasów Septymiusza Sewera komendant obozu legionu, od Galliena dowódca legionu.

praefectus praetorio — dowódca pretorianów, specjalnego oddziału gwardii przybocznej cesarza.

praefectus urbi — prefekt miasta, w okresie Republiki urzędnik bez większego znaczenia, zastępujący nieobecnego konsula. Od czasów Augusta wysoki urząd senatorski. Prefektowi miasta podlegały stacjonujące w Rzymie oddziały sił porządkowych, odpowiedzialny był on za utrzymanie porządku i bezpieczeństwa w mieście.

praefectus vigilum — dowódca oddziałów straży ogniowej i policji miejskiej Rzymu, ważny urząd ekwicky w systemie administracji Cesarstwa.

praetor — pretor, w okresie Republiki wysoki urzędnik posiadający *imperium*; do pretorów należały sprawy jurysdykcji. W okresie Cesarstwa wysoka ranga w karierze senatorskiej.

princeps, princeps senatus — prynceps senatu, w okresie Republiki senator wpisany jako pierwszy na listę senatorów, w okresie cesarskim od Augusta oficjalny tytuł cesarza.

proconsul — były konsul, któremu przedłużono *imperium* po rocznym konsulacie, namiestnik prowincji.

procurator — tytuł urzędnika w systemie administracyjnym Cesarstwa, początkowo o funkcjach czysto finansowych i skarbowych, następnie o różnym zakresie czynności; także namiestnik niewielkiej prowincji cesarskiej, w której nie stacjonował legion.

proletarii — obywatele, którzy z racji swego ubóstwa mogli dać państwu tylko swoje potomstwo (*proles*). W systemie centurialnym tworzyli oni jedną centurię poniżej cenzusu przewidzianego dla najniższej klasy majątkowej, zwolnioną od obowiązku służby wojskowej.

propraetor — były pretor, który na zasadzie *prorogatio imperii* otrzymywał namiestnictwo prowincji.

prorogatio — przedłużenie władzy urzędnika (*imperium*), które stało się zasadą administracji prowincji. Zarządzali nimi byli pretorzy i konsulowie z *imperium* przedłużonym tylko w tym celu.

provincia — zakres działania urzędnika, przydzielone mu zadania; stąd określenie terenów zdobytych poza Italią, zarządzanych najpierw przez pretorów, a potem przez byłych urzędników z przedłużonym *imperium*.

provocatio ad populum — odwołanie się od wyroku urzędnika do zgromadzenia, istotne prawo obywatela rzymskiego gwarantujące mu nietykalność bez wyroku sądowego, zawieszane w okresie władzy dyktatora oraz przez wprowadzenie stanu wyjątkowego (*senatus consultum ultimum*).

publicani — dzierżawcy podatków, dochodów państwowych i prac publicznych zorganizowani w spółki (*societas*) i zajmujący się głównie działalnością na terenach prowincji w okresie Republiki.

quaestiones (l. poj. *quaestio*) — trybunały sądowe w sprawach karnych, powoływane początkowo tylko dla rozpatrzenia konkretnych przypadków, od połowy II wieku p.n.e. stałe.

Przewodniczył im pretor, który kompletował też skład sądu na podstawie listy uprawnionych. Największe znaczenie miał trybunał sądzący sprawy o nadużycia w prowincjach (*quaestio perpetua de repetundis*).

quaestor — kwesor, urzędnik finansowy początkowo administrujący skarbem państwowym, pierwszy istotny urząd w karierze politycznej, dający wstęp do senatu. W okresie cesarskim jeden z pierwszych szczebli w karierze osoby ze stanu senatorskiego.

regia — urzędowa siedziba najwyższego kapłana.

rex sacrorum — kapłan, który przejął dawne funkcje religijne króla (*rex*); jego zadaniem było spełnianie najważniejszych ofiar w imieniu państwa, wchodził w skład kolegium pontyfików, podlegał najwyższemu kapłanowi, sprawował swój urząd dożywotnio, nie wolno mu było pełnić żadnych innych funkcji, mianował go *pontifex maximus* spośród przedstawicieli starych rodów patrycjuszowskich.

salii — saliowie, kapłani Marsa zorganizowani w dwa kolegia (*sodalitates*) i spełniający prastary obrzęd wojowników w postaci rytualnego tańca wiosną i jesienią, symbolizującego początek i zakończenie sezonu wojennego. Nazwa pochodzi od czasownika *salire* — tańczyć.

senatus — senat, w okresie Republiki najważniejszy organ administracji państwa, do którego należeli dożywotnio byli urzędnicy państwowi (od kwestora). W czasach Cesarstwa instytucja o mniejszym znaczeniu, której członkostwo stało się w praktyce dziedziczne bądź następowało w wyniku nominacji cesarskiej. Senatorzy wraz z rodzinami tworzyli stan senatorski (*ordo senatorius*).

senatus consultum — opinia senatu, rada, orzeczenie wydane przez senat na prośbę urzędnika w konkretnej sprawie; formalnie bez mocy prawnej, w praktyce politycznej II—I wieku p.n.e. nabrało charakteru obowiązującego zarządzenia.

senatus consultum ultimum — ogłoszenie przez senat stanu wyjątkowego ze względu na niebezpieczeństwo wewnętrzne; postanowienie oddające pełnię władzy w państwie w ręce konsulów.

sestertius — sesterc, w czasach Republiki moneta srebrna o wartości 2½ asa, od Augusta moneta miedziana o wadze jednej uncji (27,3 g).

socii — sprzymierzeńcy, początkowo mieszkańcy Italii uzależnieni od Rzymu, od początku II wieku p.n.e. także ludy i państwa zamorskie formalnie niezależne, a praktycznie związane z Rzymem na zasadzie podporządkowania.

suffragium — głosowanie, prawo głosowania na zgromadzeniu wyborczym. Jedno z podstawowych praw obywatela rzymskiego.

terramare — nazwa osadnictwa i kultury archeologicznej na terenie północnej Italii w dolinie Padu z okresu późnego brązu.

terra sigillata — ceramika wypalana z czerwono-brunatnej gliny, glazurowana, występująca w Italii od III wieku p.n.e., a następnie też na terenach zaalpejskich; szczególnie rozpowszechniony typ ceramiki w czasach Cesarstwa na obszarze całego imperium i poza jego granicami.

tribunicia potestas — władza trybuna ludowego przejęta w okresie Cesarstwa przez cesarza i stanowiąca ważny element jego uprawnień.

tribunus militum — trybun wojskowy, w wojsku okresu Republiki jeden z sześciu oficerów u boku dowódcy legionu; w armii Cesarstwa stopień oficerski dwojakiego rodzaju — oddzielny dla ekwitów, oddzielny dla osób stanu senatorskiego.

tribunus plebis — trybun ludowy, urząd plebejski utworzony wedle tradycji w 494 roku p.n.e. dla ochrony interesów plebejuszy. Trybun ludowy posiadał prawo weta wobec decyzji innych urzędników oraz zgromadzeń i nietykalność osobistą.

tribus — jednostka podziału administracyjno-terytorialnego państwa, do której musiał być wpisany każdy obywatel rzymski. *Tribus* terytorialne obejmowały pierwotnie tylko obszar miasta Rzymu (4 *tribus* miejskie) i przyległych do niego ziem. Ich liczba zwiększała się do roku 241 p.n.e. wraz z rozszerzaniem się terenów zamieszkałych przez obywateli rzymskich (najpierw 16, a w końcu 31 *tribus* wiejskich). Przynależność do nich od II wieku p.n.e. nie zależała od rzeczywistego miejsca zamieszkania obywatela i stała się dziedziczna.

tributum — początkowo rodzaj podatku ściąganego od obywateli w miarę potrzeb. Od 167 roku p.n.e. obywatele rzymscy na terenie Italii zostali z niego zwolnieni, podatek płacili mieszkańcy prowincji, z wyłączeniem kolonii, bądź od ziemi (*tributum soli*), bądź w formie podłównego (*tributum capitis*).

triumphus — tryumf, zwycięski pochód wodza, który otrzymywał prawo jego odbycia za ważne zasługi wojenne. Tryumf przyznawał senat, mógł go odbyć tylko dyktator, konsul lub pretor (albo dowódca posiadający odpowiednie *imperium* na podstawie *prorogatio*); jego znaczenie było tym większe, że stwarzał możliwość wprowadzenia do Rzymu żołnierzy pod bronią.

vectigal (l. mn. *vectigalia*) — początkowo określenie dochodów z ziemi państwowej, następnie wnoszone na rzecz państwa opłaty o charakterze ceł portowych (*portorium*) bądź podatku (podatek od wyzwolenia, sprzedaży niewolnika, spadkowy i inne).

vestales — westalki, kapłanki bogini ogniska domowego, Westy. Czuwały nad świętym ogniskiem Westy w specjalnym budynku obok Regia. Sześć westalek wybierał *pontifex maximus* spośród dwudziestu dziewczynek w wieku od 6 do 10 lat z najlepszych rodów senatorskich. W służbie bogini pozostawały 30 lat, obowiązane były w tym okresie do zachowania czystości. Otoczone były specjalnym szacunkiem, przysługiwało im wiele przywilejów.

vexillationes (l. poj. *vexilatio*) — początkowo określenie doraźnie formowanych oddziałów wojskowych różnego typu, w armii późnego Cesarstwa stałe oddziały składające się z jazdy i piechoty. Nazwa pochodzi od *vexillum* — chorągiew.

vigiles (l. poj. *vigil*) — wigilowie, żołnierze oddziałów porządkowych w Rzymie, służący w kohortach utworzonych przez Augusta i pełniących przede wszystkim zadania straży ogniowej.